

ПОКРОВСЬКА А. О.,
аспірантка кафедри цивільного права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.2.7>

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ САМОЗАХИСТУ ЯК ФОРМИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті аналізуються історичні умови формування та розвитку самозахисту як форми захисту цивільних прав. Авторка розглядає етапи формування та передумови появи поняття самозахист, що закріплено в чинному Цивільному Кодексі України, особливу увагу приділяючи його проявам в договірних відносинах.

У статті вказується на те, що самозахист виник в період становлення римського права і у ті часи являв собою самоуправство (первісну форму захисту прав). Самоуправство тоді проявлялося переважно в «захопленні» речі до виконання боржником зобов'язання, що сьогодні знаходить своє відображення у такому способі самозахисту, як притримання.

У статті досліджується і такий специфічний спосіб забезпечення виконання зобов'язання, як заклад життя боржника (пехум). Авторка наголошує, що застосування такого способу забезпечення зобов'язання в сучасному світі неможливе, але у ті часи заклад життя боржника посприяв формуванню традиційного для нас поняття самозахисту, адже також був спрямований на стимулювання до належного виконання зобов'язання.

Авторкою звертається увага на прояви самозахисту в період існування Римської імперії, зокрема у договірних відносинах. У статті здійснено докладний аналіз правомірних дій, які мав право вчиняти кредитор самостійно, без звернення до юрисдикційних органів.

У статті проводиться аналіз інституту громадських судів, що існували у VI-V ст. до н.е., та їх вплив на розвиток самозахисту. Досліджуються такі відомі історичні пам'ятки, як Закони XII Таблиць, Правда Руська, Австрійське цивільне уложення 1811 року, Звід законів Російської імперії 1832 року. Особливу увагу авторка приділяє Проекту Цивільного Уложення 1905 року, який заклав основу для традиційного розуміння самозахисту в договірних відносинах. У ньому вперше, порівняно з джерелами права, які діяли раніше на території сучасної України, знайшло закріплення положення про можливість сторони відступитися від договору в разі неналежного його виконання другою стороною. Це те, що в чинному Цивільному Кодексі України є одним із способів самозахисту в договірних відносинах і закріплено як право на односторонню відмову від договору.

Вказується на те, що самозахист як форма захисту поряд із юрисдикційною формою захисту вперше в історії радянського та пострадянського цивільного законодавства знайшов закріплення тільки в Цивільному кодексі України 2003 року. Авторка доходить висновку, що в сучасному правовому регулюванні спостерігається тенденція до розширення можливостей застосування самозахисту в договірних відносинах в Україні.

Ключові слова: захист прав, самозахист, самоуправство, забезпечення виконання зобов'язання, притримання.



Pokrovska A. O. Historical conditions for the formation and development of self-help enforcement as a form of protection of civil rights in Ukraine

The article analyses the historical conditions for the formation and development of self-help enforcement as a form of protection of civil rights. The author discusses the stages of formation and prerequisites for the emergence of the concept of self-help enforcement, which is enshrined in the current Civil Code of Ukraine, paying special attention to its manifestations in contractual relations.

The article points out that self-help enforcement arose during the formative period of the Roman law, which at the time was a form of arbitrariness (the primitive form of protection of rights). The arbitrariness at that time manifested itself mainly in the “usurpation” of an object until the discharge of obligations by the debtor, which today is reflected in such a method of self-help enforcement as “lien”.

The article also examines such a specific method of ensuring the fulfilment of obligations as the pledge of debtor’s person (nexum). The author emphasizes that the use of such method of securing obligations is not possible in the modern world, but at that time the pledge of debtor’s life contributed to the formation of notion of self-help enforcement, traditional for our society, and was aimed at invigoration of proper discharge of obligation.

The author points to the manifestations of self-help during the period of the Roman Empire, especially in treaty relations. The article provides a detailed analysis of legal actions, which the creditor had the right to perform independently, without recourse to jurisdictional authorities.

This article analyses the institution of public courts, which existed in the VI-V centuries B.C. and their influence on the development of self-help enforcement. The author examines such well-known historical landmarks as the Laws of the XII Tables, Pravda Ruska, the Austrian Civil Code 1811, and the Code of Laws of the Russian Empire 1832. Special attention is paid to the Draft Civil Code 1905, which laid the foundation for the traditional notion of self-help in treaty relations. As compared to the sources of law that were operating earlier on the territory of current Ukraine, Draft Civil Code was the first legal source to enshrine the provision about a party’s right to withdraw from a contract in case of improper fulfilment by the other party. This is one of the ways of self-help enforcement under contractual relations in the current Civil Code of Ukraine and is enshrined as the right to unilaterally withdraw from a contract.

It is indicated that it was not until 2003 that the self-help enforcement as a form of protection along with a jurisdictional form of protection was enshrined in the Civil Code of Ukraine, for the first time in the history of Soviet and post-Soviet legislation. The author comes to the conclusion that the current legal regulation tends to expand the possibilities of self-help in contractual relations in Ukraine.

Key words: *protection of rights, self-help, arbitrariness, security for the performance of obligations, lien.*

Вступ. Самозахист у сучасному світі є дієвою альтернативою юрисдикційним способам захисту прав, зокрема і судовому захисту, адже значно економить час та кошти, що потребуються для звернення до суду. Водночас законодавець не досить чітко закріпив положення, присвячені самозахисту, та навіть не вказав, у яких відносинах його можна застосовувати. Саме тому, щоб здійснити ґрунтовний та всебічний аналіз способів самозахисту, які можливо застосовувати в сучасних договірних відносинах, необхідно дослідити передумови та прояви самозахисту у різні часи становлення держави.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу історичних умов формування та розвитку самозахисту як форми захисту цивільних прав та порівняння змісту поняття самозахисту в різні часи становлення цивільного права в Україні.



Результати дослідження. Прагнення самостійно захистити свої права та інтереси від зазіхань інших осіб є природним бажанням кожної людини, адже являє собою найбільш швидко та ефективну форму захисту прав. Саме тому самозахист існував у всі періоди життя суспільства, проявляючи себе різними способами та з різною інтенсивністю. Це зумовлюється тим, що на ранніх стадіях цивілізації, коли ще не існувало правових інститутів, які диктували правила поведінки, та державних органів, що забезпечували захист цих прав, всі спроби захистити порушені права здійснювалися шляхом самозахисту. Перші згадки про самозахист в його класичному розумінні з'являються ще в римському праві. Насамперед йдеться про самоуправство – первісну форму захисту прав.

Відомий дослідник римського права Й.О. Покровський щодо цього зазначав, що подібно до того, як у галузі кримінального права державна влада в найдавніші часи не втручалася у відносини між приватними особами, надаючи самим потерпілим право поквитатися зі злочинцем, так само і в сфері цивільних відносин найдавнішим способом здійснення та захисту прав було самоуправство: «Якщо хтось заволодів моєю річчю або не заплатив мені борг, то мені нічого іншого не залишається як самому, власною силою, взяти річ назад або змусити боржника сплатити борг» [1, с. 68]. Цікавим видається застосування в ті часи так званого «урочистого самоуправства» (*certa et solemnia verba*), що полягало в праві кредитора, вимовивши урочисту промову, привласнити річ боржника й утримувати її до тих пір, доки останній не виконає своє зобов'язання. Урочисті слова, що пролунали, були знаком того, що відбувається не грабіж, а дії по забезпеченню виконання зобов'язання перед кредитором. При цьому зловживання урочистою промовою могли потягти для кредитора негативні наслідки за такі дії, навіть накладення кримінальної чи сакральної кари. У Римі така форма самоуправства існувала лише для деяких особливо привілейованих вимог, але у багатьох інших народів захоплення речі боржника було звичайним способом забезпечення зобов'язань, що застосовувався кредитором, наприклад, *aussergerichtliche Pfändung* (позасудовий арешт майна кредитором) у Давньонімецькому праві [1, с. 68].

Важливою пам'яткою права, що закріпила положення самозахисту та сприяла його легітимізації на всій території Римської імперії, стали Закони XII Таблиць. Вони, зокрема, надавали право кредитору захопити річ з метою забезпечення сплати боргу тим, хто придбав тварину для принесення в жертву і не сплатив за неї покупної ціни, або тим, хто не надав винагороди за користування переданою йому в найм в'ючною твариною, за умови, що така плата буде принесена ним на жертвний бенкет [2, с. 55].

Самоуправство щодо боржника було, безумовно, досить жорстокою практикою. Достатньо згадати застосування кредитором самоуправства у разі невиконання боржником зобов'язання в договорі позики або самозакладу (*пехум*). Йдеться про специфічний засіб забезпечення виконання зобов'язання, можливість застосування якого в сучасному суспільстві виглядає абсурдною, а саме заклад життя боржника. *Нехум* являв собою односторонній договір, за яким кредитор мав право вимагати виплати боргу, а боржник був зобов'язаний повернути борг, включаючи оговорені збитки в разі несвоєчасного повернення грошової суми. У разі неповернення боргу в строк боржник потрапляв в боргове рабство до кредитора разом з членами своєї сім'ї. Кредитор мав право продати боржника в рабство *trans tiberim*, вбити або утримувати раба у власному домі [3, с. 240]. Враховуючи, що договором про *Нехум* та боргове рабство як наслідок невиконання зобов'язання за цим договором часто виступали причиною серйозних бунтів боржників, то *lex Poetelis* (законом петель) від 326 року до н.е. *Нехум* як джерело зобов'язальних відносин та боргового рабства через невиконання взятих зобов'язань було скасовано.

Зазвичай дослідники, звертали увагу на негативний характер дій під час самоуправства, оскільки здебільшого спостерігалось порушення прав тих, проти кого воно застосовувалося. Відсутність обмежень під час застосування самоуправних дій створювало сприятливі умови для зловживання правами. Єдиним запобіжником захисту прав в той час був критерій сили – чим сильніше боржник, тим слабкіше право кредитора.



Поступово, з плином століть, практика застосування самоуправства до несправного боржника законодавчо обмежується і залишається можливою лише за умови надання на це дозволу держави.

У VI–V ст. до н.е. розвиток отримав інститут громадських суддів, яких називали посередниками. Вони одночасно виконували функції поручителів та самостійно примушували боржника до виконання зобов'язання в разі його відмови зробити це самостійно. Необхідно звернути увагу на те, що таку форму захисту прав не можна визнати класичним самоуправством, основи якого було закладено в Давньому Римі. Його особливість полягала в тому, що шановні посередники діяли не у власних інтересах, а фактично виконували роль суддів, що в сучасному розумінні відповідає поняттю медіації. Такі посередники не знаходилися на державній службі. Особи, які бажали вирішити спір, самостійно обирали посередників за взаємною згодою. Це були відомі в суспільстві громадяни, яких поважали за життєвий досвід, мудрість та чесність. Їх бездоганна ділова репутація та визнаний авторитет виступали запорукою об'єктивного вирішення справ та прийняття справедливого рішення під час вирішення спору між сторонами.

Така форма захисту мала досить вагоме значення. В ділових колах вважалося ганебним відмовитися від посередництва. Зокрема, С.А. Муромцев зазначав: «той, хто дозволяв собі це, оголошувався безчесним» [4, с. 243]. Отже, навіть за існування магістратів, що були покликани здійснювати судовий захист, посередники користувалися значною популярністю, виконуючи фактично функції тих же суддів.

На противагу забороненому законом самоуправству в розвиненому римському праві згодом виникає інститут самозахисту (*vim vi repellere licet*), який допускав самоправне вторгнення в момент вчинення порушення, тобто формувалася інститут, близький до сучасного інституту необхідної оборони. Зокрема, самозахист дозволявся законом у випадках застосування особою протидії неправомірному нападу на неї або на її майно. За таких обставин відбиття нападу особою вважалось необхідною обороною і регламентувалось правилом: насильство дозволено відбивати силою (D. 43. 16. 1. 27). При цьому законом закріплювалися положення про те, що засоби самозахисту мали відповідати характеру нападу і не повинні були перевищувати межі самооборони: нападника можна поранити під час самозахисту, але не з метою помсти (D. 9. 2. 45. 4). Самозахист допускався також у випадках, коли існувала потреба у вчиненні негайних дій проти порушника. Так, правомірним вважалося затримання боржника, який намагається втекти, з метою силою змусити його сплатити борг.

Важливою пам'яткою права, що дозволяє дослідити формування інституту самозахисту на теренах майбутньої України, була Правда Руська. Виникнення Правди Руської у XI столітті історики пов'язують з початком князювання Ярослава Мудрого. Сам текст закону не містить поняття самозахисту, але зміст статей 2, 3, 38 [5, с. 12] дозволяв самозахист, зокрема самосуд у зв'язку із протидією кримінальному правопорушенню. Зокрема, за Правдою Руською дозволялося з метою помсти вдарити злочинця палицею, жердиною, рукою тощо. Злодія можна було навіть вбити, але тільки відразу ж під час його затримання на місці скоєння злочину (в іншому разі на вбивцю накладався штраф).

Положення про самозахист під час порушення договірних зобов'язань зустрічаємо у Зібранні малоросійських прав 1807 року. Зокрема, § 34 цього зводу законів присвячений утриманню. Законодавець зазначає: «Якщо хтось у визначений час не віддасть чиншу, той в інший день повинен віддати в подвійному розмірі і тому ж на всякий день, доки оний у себе утримає» [6, с. 925].

Загальним Австрійським цивільним уложенням 1811 року (п. 344, 345) передбачалася можливість самозахисту під час порушення договірних зобов'язань, але за умови, що допомога суду з'явилася занадто пізно [6, с. 1057]. Так, у п. 908 закріплюється право кредитора утримувати завдаток в разі невиконання договору боржником [6, с. 1103].

Важливою пам'яткою права, яка вплинула на розвиток сучасного поняття самозахисту, був Звід законів Російської імперії 1832 року [7]. У положеннях статей 531, 532, 690 и 691 т. 10 Зводу законів, поряд із закріпленням загального правила про заборону самоуправ-



ства, передбачалася можливість потерпілої від правопорушення особи самоправно вилучити річ, якою було завдано шкоди, зокрема право на затримання худоби при потраві. Потравами називалося пошкодження чужих полів, лугів, садів і городів худобою або свійською птицею. Відповідальність за потраву полягала в праві потерпілого вимагати винагороду в розмірі заподіяної йому шкоди. Для забезпечення сплати цієї винагороди потерпілий наділявся законом правом затримувати худобу, що здійснила потраву, або до сплати йому винагороди за потраву, або до прийняття рішення судом по справі. При цьому на затримувача покладался обов'язок годувати затриманих тварин і не далі другого дня, а в крайньому разі – не далі третього (якщо бажає зберегти право на винагороду), оголосити про затримання худоби сільському старості для сповіщення про це господаря тварин. Якщо сторони не досягли згоди про винагороду за потраву, то господар худоби зобов'язаний був відшкодувати землевласникові заподіяну шкоду та понесені останнім витрати на прокорм затриманої худоби. У разі відсутності платежу господарем худоби або якщо він був невідомий (не з'явився протягом 7 днів від повідомлення), закон передбачав, що винагорода землевласнику сплачується з коштів, отриманих з продажу тварин на публічних торгах» [8, с. 624].

На випадок порушення договору однією зі сторін Звід законів цивільних Російської імперії 1832 року (видання 1914 року) передбачав право другої сторони договору призупинити виконання свого обов'язку до виконання стороною-порушником порушеного нею обов'язку за договором та утримання кредитором речі боржника до виконання останнім порушеного зобов'язання перед кредитором. Щодо цього С.В. Пахман зазначав, що боржник має право призупинити виконання зобов'язання по відношенню до кредитора до тих пір, поки той не виконає зобов'язання по відношенню до боржника [9, с. 49]. Крім того, Зводом законів цивільних Російської імперії 1832 року допускалося затримання кредитором належних боржникові речей до виконання останнім порушеного зобов'язання. При цьому вченими зверталася увага, що закон вперше дозволяв як затримання речей, що вже знаходяться в руках кредитора, так і відібрання у боржника речей для забезпечення виконання порушеного зобов'язання [9, с. 49].

Звичайне право допускало відібрання речі у боржника або у третьої особи, якщо, наприклад, на користь останньої кредитором було зроблене певне надання, яке мав повернути боржник. Такі випадки ілюструє, наприклад, таке рішення волосного суду: сільський староста вивіз у двох селян з двору чотири суягних вівці за поручительство їх померлого батька в справності платежу повинностей одним з цих селян: суд визнав вчинок старости правильним, а позивачам надав право, якщо побажають, взятих з їх двору чотирьох овець викупити [9, с. 51].

Особливе значення на розвиток інституту самозахисту, як і всіх інших цивільно-правових інститутів, мав Проект Цивільного Уложення 1905 року. У Главі І-й «Охорона прав» Проект Цивільного Уложення знайшли закріплення положення про самозахист у контексті необхідної оборони (що є характерним для більшості документів тих часів), який міг застосовуватися як для особистого захисту, так і для захисту інших осіб від протиправних посягань на особу або її майно [10, с. 469]. Принциповими для визнання самозахисту формою захисту порушених прав стали положення п. 100 Цивільного Уложення [10, с. 469]. Згідно з останнім у випадках, коли особі загрожувала небезпека позбавитися можливості здійснити право на належне їй майно, і при цьому особа не мала можливості вчасно отримати допомогу від місцевої влади, допускалося затримання речі боржника з метою спонукання його до виконання порушеного зобов'язання. При цьому законодавець покладав на особу, що затримала річ боржника, обов'язок негайно звернутися до місцевого суду одночасно з пред'явленням позову та проханням накласти арешт на таке майно. Останнє вказує на закріплену в законі можливість особи здійснювати захист своїх порушених справ не лише в юрисдикційній формі, а й у формі самозахисту.

Проект Цивільного Уложення 1905 року, як і вищезазвані пам'ятки права, передбачали застосування кредитором права утримання речі боржника при порушенні договору. Так, особа, що була зобов'язана передати визначене рухоме майно, мала право утримувати його в себе для забезпечення виконання зобов'язання другою стороною до тих пір, доки їй не



будуть відшкодовані збитки, або ж не буде виконано зобов'язання другою стороною-порушником [10, с. 589]. Зокрема, у разі порушення договору перевезення застосовувалося право утримання вантажу вантажоодержувача перевізником. Так, відповідно до п. 2020 Цивільного Уложення перевізнику дозволялося не виконувати покладений на нього договором обов'язок видати вантаж до отримання всіх належних йому за перевезення платежів [10, с. 619].

Цивільне Уложення 1905 року вперше, порівняно з джерелами права, які діяли раніше на території сучасної України, закріпило положення про можливість сторони відступитися від договору в разі неналежного його виконання другою стороною. Так, згідно з п. 1761 Проекту Цивільного Уложення продавець мав право в разі несплати покупної ціни покупцем у визначений строк відступитися від договору [10, с. 599]. Відповідно до п. 1980 Проекту Цивільного Уложення, якщо робота за договором підяду повинна бути виконана в певний строк або протягом точно визначеного часу, то невиконання підрядником роботи в строк давало право замовнику відступитися від договору підяду. Це право належало замовнику й у випадках, коли до настання строку виконання договору підрядник не приступив до його виконання, або в разі виконання робіт настільки повільно, що закінчення їх виконання до обумовленого сторонами строку вбачається очевидно неможливим [10, с. 615].

Таким чином, утримання та відібрання речей за Проектом Цивільного Уложення 1905 року, що здійснювалися кредитором з метою забезпечення виконання порушеного зобов'язання боржником, є прикладами закріплення самозахисту як форми захисту і абсолютних, і зобов'язальних у разі порушення договору. Суд, приймаючи рішення про правомірність застосування кредитором самозахисту, виходив з істотності порушення договірних зобов'язання, що свідчить про високий рівень правосвідомості суддів того часу. Далеко не завжди дії з утримання майна кредитором визнавалися судом правомірними, а тому не рідко кредитори повинні були навіть сплатити штраф за самоуправне затримання речей боржника. Але сама практика застосування утримання уповноваженою особою свідчить, що самозахист в усі часи відіграв важливу роль як у позадоговірних, так і договірних відносинах.

Положення Проекту Цивільного Уложення 1905 року про можливість застосування кредитором захисту своїх порушених прав у формі самозахисту майже в незмінному вигляді знайшли закріплення в сучасному цивільному законодавстві, зокрема щодо права кредитора на притримання речі боржника за договорами купівлі-продажу, підяду, перевезення, комісії тощо, що свідчить про високий рівень розвитку цивільного законодавства дореволюційного періоду.

На жаль, положення Проекту Цивільного Уложення 1905 року, як і нароби цивілістів дореволюційного періоду щодо самозахисту як форми захисту прав, в тому числі у договірних відносинах, подальшого розвитку в радянський період не зазнали. В ст. 6 Цивільного кодексу Української РСР 1963 року закріплювалося положення щодо здійснення захисту цивільних прав виключно судом, арбітражем або третейським судом в установленому законом порядку [11].

Самозахист як форма захисту поряд із юрисдикційною формою захисту вперше в історії радянського та пострадянського цивільного законодавства знайшов закріплення тільки в Цивільному кодексі України 2003 року. Так, згідно з положенням ст. 19 ЦК України самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Вони можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства [12].

Безумовно, нормативне закріплення положень самозахисту сприяє його подальшому розвитку в сучасному законодавстві як досить дієвої та оперативної форми захисту прав, що не поступається юрисдикційній. Його існування не лише на теренах нашої держави, а і в законодавстві інших країн тільки підтверджує необхідність та значимість для правового регулювання, в тому числі договірних відносин. Сьогодні право особи на самозахист закріплено в законодавстві більшості країн світу, серед яких і найбільш близькі до нас країни,



зокрема Узбекистан (п. 3 ст. 9 ЦК Узбекистану) [13], Киргизстан (ст. 14 ЦК Киргизстану) [14], Російська Федерація (ст. 12 ЦК РФ) [15], Білорусь (ст. 13 ЦК Білорусії) [16] тощо.

Висновки. Проведений аналіз історичних умов формування поняття самозахисту дає право зробити висновок, що самозахист у договірних відносинах в тому чи іншому вигляді існував майже у всі часи життя правового суспільства. Законодавчого ж закріплення після 1917 року, як форма захисту цивільних прав поряд із юрисдикційною, зазнав лише у чинному Цивільному Кодексі України.

У сучасному правовому регулюванні спостерігається тенденція до повернення самостійного захисту прав на принципово новій основі. Якщо судовий захист виник внаслідок недовіри держави до громадян, то закріплена в сучасному українському законодавстві можливість застосування особою способів захисту самостійно, без звернення до юрисдикційних органів, пов'язана з підвищенням довіри до учасників цивільних правовідносин.

На жаль, сьогодні законодавство у сфері самозахисту прав не настільки розвинуто, щоб кожен міг без зайвих труднощів застосовувати цю форму захисту на практиці. Тому проведення наукових досліджень у цій сфері є вкрай важливим та актуальним.

Список використаних джерел:

1. Покровский И.А. История Римского права / вступ. ст., пер. с лат., науч. ред. А. Д. Рудокваса. Санкт-Петербург : Издательско-торговый дом Летний сад, 1998. 560 с.
2. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / под ред. З.М. Черниловского. Москва : Связь, 1973. 495с.
3. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право: базовый учебник / пер. В.А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2000. 448 с.
4. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима. Москва : Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1883. 732 с.
5. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків : Право, 2017. 392 с.
6. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад: Ю.В. Білоусов, І.Р. Клаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1168 с.
7. Свод Законов Российской империи 1832 года. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. URL: <https://runivers.ru/lib/book7372/>
8. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права. Москва : Статут, 2002. 800 с.
9. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России (юридические очерки). Тома I-II. С.-Петербург: Типография II-го отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1877-1879 гг. 447 с.
10. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад: Ю.В. Білоусов, І.Р. Клаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1240 с.
11. Цивільний Кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 17.07.2020).
12. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16. 01. 2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
13. Гражданский Кодекс Республики Узбекистан от 21 декабря 1995 года. URL: <http://parliament.gov.uz/ru/laws/adopted/84/3503/>.
14. Гражданский Кодекс Кыргызской Республики от 8 мая 1996 года N 15. URL: <http://minjust.gov.kg/ru/content/313>.
15. Гражданский кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 года N 51-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/.
16. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218-3 URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=HK9800218>.

